

УДК 130.3

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

Розглянуто концепції виникнення та розвитку правової держави в історії філософської думки. Зроблено висновок про те, що в Україні збільшується вповненість у необхідності цього дослідження і реалізації даної концепції на практиці. Конституція України забезпечує новий етап розвитку вчень про правову державу в Україні.

Ключові слова: держава, право, закон, правова держава, концепції правової держави.

Актуальність проблеми. Зародки теорії правової держави у вигляді ідей гуманізму, широкого і обмеженого посягання пануючого класу на принципи демократизму, встановлення і збереження свободи, панування права і закону простежуються ще в міркуваннях передових для свого часу людей: мислителів-філософів, істориків, письменників, юристів Давньої Греції, Риму, Індії, Китаю та інших країн. Традиційна концепція правової держави пройшла складний і тривалий шлях і склалася на початку ХІХ ст. Але більшість ідей, на яких вона базувалася, висувалися набагато раніше. Ще в античні часи розуміли, що тільки право може дати владі міру. Отже, актуальність проблеми полягає в основних підвалинах філософсько-правової детермінації виникнення та розвитку держави.

Розробленню теорії правової держави присвячено чимало праць, починаючи від класиків Античності до сучасних розробок. Зокрема, ця проблема розглядалася у працях Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Г. Гегеля, С. Франка, С. Алексєєва, О. Хьоффе, В. Четверніна та ін. Утім у сучасних умовах розвитку українського суспільства проблема розбудови правової держави є дуже актуальною. Це потребує ґрунтового філософського осмислення існуючих концепцій виникнення та розвитку правової держави.

Метою статті є спроба розкрити сутність і зміст основних концепцій виникнення та розвитку правової держави в історії філософської думки. Ще давньогрецький філософ-ідеаліст Платон у своїх відомих діалогах «Держава», «Політик», «Закони» тощо писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чиєюсь владою». Відповідно там, де закони встановлено в інтересах декількох людей, йдеться не про державний устрій, а тільки про внутрішні спори [2, с. 46].

Тиранія, яка неминуче приходить, за думкою Платона, на зміну демократії, «сп'янілої» «свободою в непохитному вигляді», коли надмірна свобода

обертається на надмірне рабство, є найгіршим видом державного устрою, де царюють беззаконня, свавілля та насильство. «Тільки там, — зазначав Платон, — де закон — володар над правителями, а вони — його раби, я вбачаю спасіння держави і всі блага, які тільки можуть подарувати державі боги» [2, с. 45].

Аналогічні ідеї, які заклали основу теорії правової держави, розвивав також Арістотель, за словами К. Маркса, — «найбільш великий мислитель». Він був захисником права індивіда, приватної власності як вияву в кожній людині «природної любові до самого себе» і розвивав на протигагу Платону погляд на державу як на продукт природного розвитку, як на вищу форму людського спілкування, що охоплює всі інші форми (у вигляді сім'ї, поселення та ін.). Йому належить крилатий вислів: «Amicus plato, sed magis amica Veritas», що в перекладі означає: «Платон мені друг, але істина дорожче» [4, с. 365–366].

Виражаючи своє ставлення до державної влади, права і закону, Арістотель постійно проводив думку про те, що «не може бути справою закону володарювання не тільки за правом, а й усупереч праву, прагнення ж до насильного підкорення, звісно, суперечить ідеї права». Арістотель робив такий висновок: «Там, де відсутня влада закону, немає місця будь-якій формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усім». Він також вважав, що в найбільш правильному устрої і правильно утвореній державі правлять не люди, а закони, оскільки навіть кращі правителі схильні до пристрастей, закон же є врівноважений розум: порушення правителем законів веде до відхилення від «політики» в бік «деспотії» [2, с. 60].

З ідеями передових мислителів Давньої Греції про право, свободу, людську гідність і гуманізм перегукуються гуманістичні переконання і погляди давньоримських політичних і громадських діячів, письменників, істориків, поетів. Особливо виразно це простежується у працях відомого римського діяча і мислителя Цицерона, таких як «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки», а також у численних творах інших римських письменників і філософів епохи імперії.

«Що таке держава? Чиїм надбанням вона є?» — запитував Цицерон. І відповідав так: «Надбанням народу, який розуміється не як «будь-яке об'єднання людей, зібраних разом будь-яким чином», а як «об'єднання багатьох людей, пов'язаних разом між собою згодою в питаннях права». Цицерон незмінно виділяв притаманні людській природі, рівно як і природі взагалі, розум і справедливість. Право ж є, на його думку, необхідним конституюючим джерелом державності взагалі [3, с. 250].

Цицерон був переконливим і послідовним прихильником природного права. Він виходив із того, що права і свободи людини не даруються і не встановлюються кимось і за чиїм би то не було бажанням або велінням, а на-

лежать їй за самою природою. Оперуючи поняттям «істинного закону», Цицерон розглядав його як «розумне положення, яке відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке покликане на виконання боргу, наказуючи і забороняючи, від злочину відлякує; воно, однак, є ніщо, коли це не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм... » [4, с. 366].

Дуже важливим у плані формування ідей, які заклали «перше каміння» і становили в подальшому (у видозміненому, пристосованому до дійсності, що змінилася, вигляді) основу теорії правової держави, є сформульований Цицероном правовий принцип, згідно з яким «під дію закону повинні підпадати всі», а не тільки деякі «обрані громадяни». Важливими виявилися вироблене ним положення, у співвідношенні з яким усякому Закону має бути притаманне прагнення хоча б «у чомусь переконувати, а не до всякого примушувати силою і загрозами», висунуті ним заклики до «людяності, законності», до боротьби за свободу і справедливість, гуманне ставлення державних органів до вільних громадян і навіть рабів [2, с. 73].

Давня гуманістична думка, державно-правові погляди та ідеї передових, прогресивних мислителів того часу, безсумнівно, стали першоосновою всього наступного розвитку гуманістичних поглядів та ідей, які становили потім фундамент теорії правової держави.

Звісно, до повного завершення процесу творення даної конструкції, самої будівлі під назвою «теорія правової держави» було ще дуже далеко. Необхідно було пройти ще величезний інтелектуальний шлях, який вимірюється навіть не століттями, а тисячоліттями. Але тим не менш початок, який надає надію, було покладено, важливо тепер не збитися з цього шляху.

Після розпаду Російської імперії політико-правове вчення тривалий час не розвивалося (його поживлення спостерігається лише у XI–XII ст.), однак поширення в Європі римського права і римських традицій призводить до зміцнення підвалин державності, розуміння закону як волі народу, а отже, і до визнання певної зв'язаності верховної влади цим законом.

У XII–XIII ст. формується середньовічний конституціоналізм у формі парламентських органів, які ототожнюються скоріше з судом, ніж із парламентом.

У подальшому ідея обмеження правителя законом і справедливістю розвивається у працях багатьох учених, однак із відчутним впливом абсолютистських тенденцій у політичній науці (пов'язаних із формуванням абсолютних монархій у Європі на зламі XV–XVI ст.), а також боротьби між світською і церковною владою. Відповідальність правителя зводиться до відповідальності лише перед Богом і природою.

Ідеї Середньовіччя, однак, стали фундаментом, на якому зросло систематичне вчення про правову державу. До ключових віх у розвитку політичної науки варто віднести обґрунтування світського характеру держави, держав-

ного суверенітету та верховної влади. Так, в умовах боротьби проти феодального свавілля й абсолютистського деспотизму, в період буржуазних революцій та утвердження нового устрою були сформовані вчення про правову державу в теоретично розвинутому вигляді такими мислителями того часу, як Н. Макіавеллі і Ж. Боден.

Макіавеллі, наприклад, намагався пояснити принципи політики, осмислити рушійні сили політичного життя, аби зобразити контури ідеальної держави, яка найкраще відповідала б потребам його часу. Мету держави він убачав у можливості вільного користування майном і забезпечення безпеки для кожного. При розгляді питання про державні форми Макіавеллі віддавав перевагу республіці, бо саме республіка значною мірою відповідає вимогам рівності і свободи.

Боден, у свою чергу, визначав державу як правове управління багатьма сімействами і тим, що їм належить. Завдання держави, на його думку, полягає в тому, аби забезпечити права і свободи.

Особлива роль у розвитку вчення про правову державу належить Г. Гроцію, Г. Гоббсу, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсону, Дж. Локку та ін. [3, с. 251]. Із їхніх учень слід виділити найбільш важливі положення в правовій державі.

Гроцій був першим відомим теоретиком школи природного права. Правові інститути феодалізму він уважав такими, що суперечать природі людини, і тому висунув вимоги нового права, «яке відповідає законам розуму». Метою держави Гроцій вважав охорону приватної власності посередництвом таких правоустановлень, які б забезпечували людині вільне користування своїм надбанням за згодою всіх. Джерелом будь-якої форми держави за вченням Гроція є суспільний договір, тому при створенні держави народ може обрати будь-яку форму правління, але, обравши її, зобов'язаний підкорятися правилам.

Як і у Гроція, у Дідро державна влада виникає як продукт суспільного договору, який надає суспільству організовану політичну форму. Люди лише частково передають державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів та об'єднання волі і сили всіх. Державна влада, отже, заснована на волі народу, який є сувереном. «Лише нація є істинний суверен; істинним законодавцем може бути лише народ, лише воля народу є джерелом політичної влади». Головною метою держави, за Дідро, є забезпечення невід'ємних прав громадян та їх щастя. Його ідеї продовжив й обґрунтував Кант у своїй теорії правової держави.

Одним із перших, хто дав теоретичне обґрунтування демократичної держави, був Спіноза. Будучи зв'язаною законами, держава забезпечує дійсні права і свободи людини. Спіноза стверджував, що держава могутня лише тоді, коли вона гарантує кожному громадянину не тільки збереження життя, а й

задоволення його інтересів, і застерігав правителів від посягань на власність, безпеку, честь, свободу та інші блага підданих.

Гоббс був захисником абсолютної монархії в Англії, але тим не менш він розробив низку прогресивних положень про панування права в суспільному житті, які згодом були розвинені революційними буржуазними мислителями. До них належать обґрунтування формальної рівності, непорушність договорів. Свободу людини Гоббс розглядав як право робити все, що не заборонено законом, і тим самим завершив теоретичні основи найбільш ефективного принципу правового регулювання суспільних відносин.

У тлумаченні Д. Локка, який, за словами К. Маркса, був «класичним виразником правових уявлень буржуазного суспільства на протигагу феодальному», ідея панування права втілюється у державі, де панує закон, який відповідає природному праву й визнає непорушні природні права і свободи індивіда, і здійснено поділ влади. Таку державу з пануванням права він протиставляв деспотизму. «Воля людей, які знаходяться під владою уряду, — писав він, — полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для кожного у цьому суспільстві і встановлене законодавчою владою, створеною в ньому; це — свобода йти услід моему власному бажанню в усіх випадках, коли цього не захищає закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої, самовладної волі іншої людини». Обґрунтований тут Локком правовий принцип, як і у Гоббса, індивідуальної свободи лише на словах дещо розходиться з такою, що стала актуальною для нас, формулою: «Дозволено все, що не заборонено законом».

Нові уявлення про поділ влади одержали систематичне розроблення в творчості Ш. Монтеск'є. Розрізняючи в кожній державі три роди влади — законодавчу, виконавчу та судову, він зазначав, що для запобігання зловживанням владою необхідним є такий порядок речей, при якому різні гілки влади могли б взаємно стримувати одна одну. Поділ і взаємне стримування влади є, за Монтеск'є, головною умовою забезпечення політичної свободи в її ставленні до державного устрою.

Ідеї Локка і Монтеск'є справили політичний вплив не тільки на наступні теоретичні уявлення про правову державність, а й на ранньобуржуазне конституційне законодавство, державну політику. Цей вплив виявився, наприклад, у Конституції США 1787 р. Вона майже втілює ідею правової держави на американському континенті. Автор «Декларації незалежності США» Т. Джефферсон критикує монархічну форму правління з позиції теорії суспільного договору і невідчужуваних, непорушних прав людини та відстоює принцип народного суверенітету. В Декларації незалежності проголошено, що існують невідчужувані права людини, для забезпечення яких створюється держава.

Але серед прихильників правової держави є такі, що входять із пов'язаності держави позитивним законом, прийнятим у ній. Так, Ж. Ж. Руссо писав, що

закон приймається сувереном (народом), уряд — тільки слуга і виконавець закону.

Із філософським обґрунтуванням теорії правової держави виступив І. Кант, який багаторазово вказував на необхідність для держави спиратися на право, суворо узгоджувати свої дії з правом, постійно орієнтуватися на право. Центральне місце в теорії Канта посідає людина, особистість. Найважливішим принципом публічного права філософ вважав прерогативу народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, яка виражає його волю. Верховенство народу зумовлює свободу, рівність і незалежність усіх громадян у державі, яка виступає «об'єднанням великої кількості людей, які підкорені правовим законам, де діє принцип, згідно з яким законодавець не може вирішити відносно себе те, що народ не може вирішити відносно самого себе» [2, с. 399]. Якщо держава відхиляється від цього принципу, від додержання прав і свобод і не забезпечує охорону законів, то вона ризикує загубити повагу і довіру своїх громадян, спонукає їх зайняти відносно себе позиції відчуженості [2, с. 402]. Там, де держава діє на основі конституційного права, відповідає загальній волі народу, там держава права, там не може бути обмеження прав громадян і особистої свободи, совісті, думки, господарської діяльності. У правовій державі громадянин повинен володіти тією самою можливістю примушувати тих, що володарюють, до точного виконання закону, яку має володар щодо громадянина. Правову організацію Кант, як і Локк, пов'язував із поділом влади на законодавчу, виконавчу — урядову і судову, що здійснює суд присяжних, яких обирає народ [2, с. 399]. Філософська концепція Канта справила важливий вплив на подальший розвиток політико-правової думки і практикум державно-правового будування цивілізованого суспільства [3, с. 251].

Держава, згідно з Гегелем, теж є право, а саме — конкретне право, бо воно включає визнання «всіх інших прав особистості, сім'ї і суспільства». Зводючи державу в абсолют, який стоїть над особою і суспільством, Гегель доводив, що такі держави передують розвитку громадянського суспільства. У цьому твердженні Маркс убачав головний крок гегелівської концепції держави, оскільки в реальному житті суспільство виникає раніше за державу, а остання є його продуктом і результатом розвитку. «Держава — це найбільш досконала організація суспільного життя, в якому все будується на правовій основі, що становить царство реального життя». Цінність поглядів Гегеля на державу полягає у тому, що примусова, насильницька функція в ній відіграє не настільки важливу роль. У цілому всю його концепцію правової держави прямо й однозначно спрямовано проти свавілля, безправ'я і взагалі всіх неправових форм застосування сили з боку приватних осіб, політичних об'єднань і державної влади.

Під впливом ідей Гегеля у Німеччині сформувався представницький напрям, серед прихильників якого були Р. фон Моль, В. Велькер, Р. Гнейст.

Концепції правової держави додержувалися й прибічники юридичного позитивізму. Саме представник цього напрямку Р. фон Моль здійснив перший більш-менш ґрунтовний аналіз правової держави в 1832 р., назвавши її вищим принципом свободу громадян. Аби досягти втілення зазначеного принципу, необхідна пов'язаність держави правом [3, с. 251].

Еллінек, представник того самого напрямку, писав про самообмеження держави правом, а суб'єктивні права громадян представляв як захищені інтереси.

Велике значення для вдосконалення теорії правової держави мають праці вітчизняних авторів. Головну увагу в них приділено не тільки основним рисам і ознакам правової держави, а й найбільш важливим умовам їх формування. Заради справедливості зазначимо, що вітчизняні автори концепцію правової держави у тому вигляді, як вона склалася і пропагувалася на сучасному Заході, часто-густо розглядали лише в критичному плані. Це було правильно й цілком виправдано, коли малися на увазі тільки її сутність, соціальний зміст і призначення в кожному конкретному історичному періоді і стосовно до кожного конкретного пануючого прошарку або класу. Адже не є таємницею, наприклад, те, що відносно будь-яких сучасних західних держав і тих, хто має владу, цю концепцію закликано ідеалізувати, показати їх зв'язаність чинним правом, уявити будь-яку західну державу у вигляді якогось представника і захисника всіх без винятку прошарків суспільства, відданого сторожа «загальної» справедливості, законності і правопорядку, яким вона, як показує життя, є далеко не завжди [4, с. 369].

Однак в однозначному критичному підході до теорії правової держави малися й натягування. Недоліки такого бачення полягали насамперед в тому, що при оцінюванні даної концепції не враховувався факт створення і застосування її інакше, як у вигляді політичного й ідеологічного засобу протиставлення і боротьби з абсолютистськими та іншими, подібними їм режимами, і діяльності наддержавних об'єднань. Не розглядалися такі загальнолюдські цінності, як принципи і ідеї, що стосуються невід'ємних прав і свобод громадянина, пріоритет і «торжество закону» в умовах демократичного державного і суспільного устрою, соціальна справедливість і непорушність законності та правопорядку в умовах правової держави [4, с. 370].

Йдеться також про ідеї суверенності народу як джерела влади, гарантування його прав і свобод, підлеглості держави суспільству тощо. Маркс і Енгельс підтримали і розвинули далі ідею Гегеля про розмежування громадянського суспільства і держави. Вони показали, що саме громадянське суспільство становить першооснову будівлі людського гуртожитку, а життєдіяльність громадянських об'єднань є головною рушійною силою історичного прогресу, або, дослівно, «істинне вогнище й арена всієї історії». Маркс розглядав державу і право, виходячи з відкритої, або класової, теорії суспільного розвитку. Слід згадати його слова: «Свобода полягає у тому, аби перетворити державу із органу, який стоїть над суспільством, на орган, який цьому суспільству повністю

підкоряється; та і в наш час більша чи менша свобода державних форм визначається тим, якою мірою вони обмежують “свободу держави”» [2, с. 557].

Демократизація політичного режиму, розпад СРСР, здобуття Україною незалежності сприяли тому, що поняття правової держави вже декілька років міцно увійшло в теорію і практику сучасного українського конституціоналізму.

Стійких традицій права держава Україна не набула, однак ідея правової держави у теорії держави і права та конституційному праві України має досить глибоке коріння і тому на початку 90-х років ХХ ст. так швидко була вроджена в українській юридичній науці, а її термінологічно понятійний рід значно поповнився за рахунок досить широкого використання відповідних апробованих дефініцій [1, с. 3].

Ідеї правової держави одноставно були сприйняті й інтерпретовані відповідно до сучасного розуміння вченими-юристами — розробниками Конституції України 1996 р. [1, с. 5].

Висновки. В Україні відсутні традиції правової держави, проте проголошення її такою, розвиток парламентаризму, ознаки цивілізованого формування влади, зміцнення незалежності правосуддя і водночас складні та суперечливі тенденції у становленні Української держави зміцнили впевненість у необхідності цього дослідження, аби сприяти неодмінній реалізації в Україні як справді європейській державі однієї з найпривабливіших протягом століть ідеї правової науки.

Нова Конституція України започатковує, без сумніву, новий і важливий етап розвитку вчень про правову державу в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заєць О. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / О. П. Заєць. — К. : Парламент. вид-во, 1999. — 248 с.
2. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для юрид. вузів і фак-тів / уклад., заг. ред. проф., д-р іст. наук Г. Г. Демиденка. — 2-ге вид., допов. та змін. — Х. : Легас, 2002. — 928 с.
3. Скрипнюк О. В. Ідея соціальної справедливості в контексті теорії правової держави / О. В. Скрипнюк // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2005. — № 2(25).
4. Скрипнюк О. В. Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : монографія / О. В. Скрипнюк. — К. , 2000. — 168 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм : пер. с франц. / Р. Арон. — М. : Текст, 1993. — 437 с.
6. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практика реалізації / Р. Ф. Гринюк. — К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. — 388 с.
7. Максимов С. І. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи / С. І. Максимов // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз ; за заг. ред. М. І. Панаова, О. Г. Данильяна. — Х. : Право, 2007. — С. 15–22.
8. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України. — 2007. — № 11. — С. 21–25.

КОНЦЕПЦИИ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА В ИСТОРИИ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Мануйлов Е. Н., Жданенко С. Б.

Рассмотрены концепции возникновения и развития правового государства в истории философской мысли. Сделан вывод о том, что в Украине возрастает уверенность в необходимости этого исследования и реализации данной концепции на практике. Конституция Украины обеспечивает новый этап развития учения о правовом государстве в Украине.

Ключевые слова: государство, право, закон, правовое государство, концепции правового государства.

CONCEPTIONS OF CONSTITUTIONAL STATE IN THE HISTORY OF PHILOSOPHIC AND LEGAL IDEAS

Manuylov E. M., Zhdanenko S. B.

The article considers the conceptions of origin and development of constitutional state in the history of philosophical thinking. The author concludes that the certainty about the necessity of this research is being changed in Ukraine as well as in the realization of this conception in practice. The constitution of Ukraine assures a new stage in developing the doctrine of constitutional state in Ukraine.

Key words: state, right, law, constitutional state, conceptions of constitutional state.

УДК 1:316.3

Колесніков М. П., кандидат філософських наук, доцент

СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ПРОЦЕСІ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті зроблена спроба з'єднати психологію особистості, соціальну психологію та філософію при аналізі взаємозв'язку соціальних та індивідуальних факторів у процесі соціалізації. У статті наголошується на певному значенні інтерсуб'єктної парадигми у дослідженні моделі соціалізації особистості як моделі реалізації свободи.

Ключові слова: свобода, особистість, соціалізація, глобалізація.

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження проблеми соціалізації особистості як вільного та активного суб'єкта соціальних перетворень зумовлюється перш за все затребуваністю знань про закономірності формування людини нового типу відповідно до радикальних змін системи соціальних цінностей. Оскільки в кризові періоди розвитку суспільства системи